

**ФГАОУ ВПО «Белгородский государственный
национальный исследовательский университет»**

**КОНДАКОВСКИЕ ЧТЕНИЯ - IV
АНТИЧНОСТЬ – ВИЗАНТИЯ – ДРЕВНЯЯ РУСЬ**

**МАТЕРИАЛЫ IV МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**

БЕЛГОРОД 2013

ББК 63.3 (0) 3
К 642

Ответственный редактор-составитель:
д.и.н. Н.Н. Болгов.

Печатается по решению кафедры всеобщей истории и зарубежного регионоведения НИУ «БелГУ», протокол № 4 от 4 декабря 2013 г.

Кондаковские чтения IV: античность – Византия – Древняя Русь. – Белгород, 2013. – 150 с.

В настоящее издание вошли материалы научной конференции, проведенной 12-13 октября 2013 г. в Белгороде. В центре внимания авторов – идеи, жизнь и деятельность академика Н.П. Кондакова (1844-1925), одного из творцов византиноведения в России, уроженца современной Белгородчины. Материалы сборника призваны актуализировать наследие ученого на его родине и на всем научном пространстве, сложившемся на протяжении XIX-XX вв.

Книга может быть полезной всем, кто изучает проблемы археологии и истории искусства классического и восточно-христианского мира.

К 642

ПРАЦІ Н.П. КОНДАКОВА В ОЦІНЦІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Д.С. Гордієнко (Київ, Україна)

В історії російської та української науки особливе місце займає період другої половини XIX – початку XX ст. Саме в цей час російська гуманітаристика перестає бути східним відгалуженням західної – німецької, а українська відходить і від російської. На цей же час припадає і розвиток вітчизняних наукових центрів, до того ж, окрім офіційних, виникають і численні формальні та неформальні наукові товариства. Але незважаючи на всю інституціоналізацію наукового життя, цей період позначений цілою плеядою яскравих особистостей російської та української науки, що своїми працями зробили видатний внесок і у світову науку. Розквіт російської історико-філологічної науки насамперед пов'язаний з іменами М.С. Куторги, Ф.Ф. Соколова, В.Г. Васильєвського, Ф.І. Успенського, О.О. Шахматова і, звісно, Никодима Павловича Кондакова. В той же час, розвиток і розквіт української гуманітаристики пов'язаний з іменами В.Б. Антоновича, М.І. Костомарова, М.П. Драгоманова, О.О. Потебні, А.Ю. Кримського, І.Я. Франка, але насамперед Михайла Сергійовича Грушевського.

Життєвий шлях Н.П. Кондакова та М.С. Грушевського багато в чому був різним, але має і цілу низку дотичних моментів. Насамперед їх ріднила улюблена ними наука: Н.П. Кондаков був академіком Російської Академії Наук і дійсним членом Академії художеств, членом-кореспондентом Сербської Академії наук та дійсним членом Болгарської Академії наук; М.С. Грушевський – академік Всеукраїнської Академії Наук та академік АН СРСР. Окрім того, обидва вчені були дійсними членами Чеської Академії Наук: Н.П. Кондаков – з 1898 р., М. С. Грушевський – з 1913 р. Вони обидва підготували власні школи видатних учнів, більшість з яких, проте, в 20-ті роки XX ст. опинилась в еміграції.

Н.П. Кондаков був старшим за М.С. Грушевського більш як на 20 років, і належав, таким чином, до дореформеного покоління. Натомість М.С. Грушевський – це уже нове покоління, що виросло в умовах нових паростків свободи, а тому і більш радикальне, більш заполітизоване, ніж покоління Кондакова. Політичні погляди останнього не були стабільними, як і взагалі громадська позиція вченого. Єдине, в чому він був вірним собі – це у визнанні єдиної великої і неподільної Росії, але без більшовиків. Негативно Н.П. Кондаков ставився і до українського політичного руху. За спогадами самого вченого: “В вопросах вековечного разлада хохлов и москалей стоял всегда на стороне первых, но всякое украинофильство, переходящее в политику, считал всегда диким безумием, лишённого смысла и стыда дикого варвара. В пору ранней молодости, будучи страстным любителем литературного чтения, знал почти наизусть Гоголя, и если мечтал, то во вкусе автора “Повестей Диканьки”. В настоящее время Гоголя, вне его таланта, презираю, наряду с другими романтическими русскими

писателями”¹. Цілком протилежною була позиція М.С. Грушевського. Ще в роки свого навчання в першій Тифліській гімназії він поставив собі мету життя – боротьбу за українську національну ідею і був вірним їй протягом усього життя. Кондаков після громадянської війни в Росії, Грушевський – після українських визвольних змагань 1917–1921 рр. опинились в еміграції, з часом обоє були в Празі, яка стала останнім місцем життя Кондакова, де він і похований, а для Грушевського – лише частиною емігрантського життя. В еміграції М.С. Грушевський створив Український соціологічний інститут – тим самим заклавши основи української соціології, а навколо Н.П. Кондакова організувалась російська емігрантська візантологічна група – знаменитий Кондаковський семінар. Чи вчені зустрічались у житті, однозначно відповісти на разі складно, але можна припустити, що так. Особливо така зустріч видається цілком вірогідною в празький період життя обох емігрантів. Прикметно, що й повернувшись з еміграції М.С. Грушевський продовжував цікавитись працями Кондакова і його семінарія, наприклад, на початку 1927 р. вчений звертався до Ю.П. Тищенка з проханням надіслати з Праги в Київ для історичної секції ВУАН примірник збірки пам’яті Н.П. Кондакова²: “Recueil d’études a N.P. Kondakov” (Прага, 1926).

Тут варто додати, що постаті Н.П. Кондакова і М.С. Грушевського поєднувались у житті і творчості ще одного видатного історика-емігранта Г.В. Вернадського. Ще в дореволюційний період Г.В. Вернадський був одним з тих, хто високо оцінив працю М.С. Грушевського “История украинского козачества”³, що фактично була дещо скороченим перекладом VII тому “Історії України-Руси”. У своїй рецензії Г.В. Вернадський наголосив, що праця М.С. Грушевського показує той складний симбіоз козацької, української культури, в якому сплелись елементи московської, середньоевропейської та східної культур. Саме в історії України, на думку рецензента, потрібно шукати “разгадку и начало многих культурных явлений Московского государства”⁴. Таким чином, на думку Г.В. Вернадського, значення праці М.С. Грушевського є безсумнівним і вона потрібна всім, хто цікавиться минулим “нашей родины”⁵. Так само Г.В. Вернадський залишався прихильником та популяризатором творчості М.С. Грушевського і будучи в еміграції, написавши передмову до англومовного перекладу його “Історії України” (1941 р.)⁶. З іншого боку, Г.В. Вернадський, попри те, що “стал поклонником таланта Н.П. Кондакова лишь в самые послед-

¹ Кондаков Н.П. Воспоминания и думы // Кондаков Н.П. Воспоминания и думы / Сост. И. Л. Кызласовой. М.: Индрик, 2002. С. 35.

² Листування Михайла Грушевського. Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. К.; Нью-Йорк: УІТ, 2012. С. 384–386.

³ Грушевський М.С. История украинского козачества. До соединения с Московским государством. Том первый: До начала XVII века. К., 1913.

⁴ Вернадский Г. [Рец. на:] Проф. М. Грушевский. История украинского козачества. Том первый. СПб., 1913 // Русская мысль. 1913. № 12. С. 462.

⁵ Там же. С. 463.

⁶ Vernadsky, George. Preface // Michael Hrushevsky. History of Ukraine / Ed. by O.J. Frederiksen. Yale: Yale University, 1941. P. V–VI.

ние годы его жизни, но написал о нем больше тех, кто знал ученого в течение десятков лет”¹. І саме його праці², за висновком І.Л. Кизласової, “наряду с известной работой В.Н. Лазарева³, являются самыми существенными трудами среди тех, которые охватывают всю научную деятельность Н.П. Кондакова”⁴. Оцінка праць останнього Г.В. Вернадським абсолютна і висока: “В вопросах выбора тематики и методов работы, в своих великих достижениях и даже в своих недостатках Н.П. Кондаков проявлял себя как ученый глубоко русский, с теми особенностями и оригинальностью, какие свойственны русскому гению”⁵.

У сфері наукових інтересів Н.П. Кондакова була Візантії, точніше – історія візантійського мистецтва, і саме в цьому контексті вчений звертався до вітчизняного матеріалу. М.С. Грушевський навпаки – у центр своїх наукових інтересів поставив історію України, щодо середньовічного періоду якої і звертався до візантійської тематики⁶. Американський дослідник Дж. Томсон аналізуючи “Історію України-Руси” Грушевського, писав, що “Його дев’ятитомна історія, написана по-українськи, є монументом ерудиції, правдивою енциклопедією досліджень цілої генерації українських, російських та польських дослідників”⁷. Таким чином, рецепція праць Н.П. Кондакова у творчому спадку М.С. Грушевського особливо відобразилась у його “Історії України-Руси”, найбільше в 1⁸ і 3-му томі⁹. Численні цитати і посилання на праці Н.П. Кондакова зустрічаються і в інших, як дослідницьких¹⁰, так і критичних – особливо рецен-

¹ [Кизласова И.Л.] От составителя // Кондаков Н.П. Воспоминания и думы / Сост. И.Л. Кизласовой. М.: Индрик, 2002. С. 15.

² Мається на увазі: Вернадский В.Г. О значении научной деятельности Н.П. Кондакова. К восьмидесятилетию со дня рождения. 1844–1924 // Кондаков Н.П. Воспоминания и думы / Сост. И.Л. Кизласовой. М.: Индрик, 2002. С. 228–257; Он же. Никодим Павлович Кондаков / Пер. Е.А. Штофф // Кондаков Н.П. Воспоминания и думы / Сост. И.Л. Кизласовой. М.: Индрик, 2002. С. 258–323.

³ Див.: Лазарев В.Н. Никодим Павлович Кондаков (1844–1925). М., 1925; 2-е изд.: Он же. Византийская живопись. М., 1971. С. 7–19.

⁴ [Кизласова И.Л.] От составителя... С. 15.

⁵ Вернадский В.Г. Никодим Павлович Кондаков. С. 258.

⁶ Див., наприклад, аналіз праць М.С. Грушевського з цього питання: Маврін О. Зовнішня політика княгині Ольги в “Історії України-Руси” Михайла Грушевського // Древнее Причерноморье. Выпуск IX / Глав. ред. И.В. Немченко. Одесса: ФЛП “Фридман А. С.”, 2011. С. 272–278.

⁷ Thompson J. A History of Historical Writing. Gloucester, Mass., 1967. Vol. 2. P. 627.

⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. К.: Наукова думка, 1991. Т. I. С. 55, 57, 114, 115, 123, 266, 272, 280, 283, 300, 307, 509, 539, 542, 543, 567.

⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. К.: Наукова думка, 1993. Т. III. С. 398, 399, 400, 430, 431, 434, 444, 445, 446, 447, 449, с450, 451, 452.

¹⁰ Див., наприклад: Грушевський М. Ковтки “київського типу” у сучасних кавказців // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2005. Т. 7: Серія “Історичні студії та розвідки (1900–1906)”. С. 319–321. Перше видання: Записки НТШ. Львів, 1900. Т. XXXVII. Кн. 5. С. 1–4; Он же. Молотовське срібло // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2004. Т. 6: Серія “Історичні студії та розвідки (1895–1900)”. С. 359–360. Перше видання: Записки НТШ. Львів, 1899. Т. XXXI–XXXII. С. 3–4; Он же. Молотовське срібло. Археологічна замі-

зійних працях¹ М.С. Грушевського. Найчисленніші посилання вчений робить на працю Н.П. Кондакова “Византийские эмали” та “Русские клады в памятниках искусства”. Відповідно, вони використовуються насамперед у розділах, присвячених мистецтву та побутовому життю Середньовічної України.

У львівський період М.С. Грушевський значну увагу у своїй діяльності зосереджував на праці в Науковому товаристві імені Т. Шевченка. З виданнями цього товариства була пов’язана і рецензійна діяльність вченого, яка й заклала

тка // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2004. Т. 6: Серія “Історичні студії та розвідки (1895–1900)”. С. 361–366. Перше видання: Записки НТШ. Львів, 1898. Т. XXV. С. 1–6 та ін.

¹ Див., наприклад: *Грушевський М.* [Рец. на:] *Věstník Slovanských starožitnosti. Indikateur des Travaux Relatifs à l’antiquité Slave, vidává dr. Lubor Nieberle*, кн. I, Прага, 1898, с. 135 // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2012. Т. 15: Серія “Рецензії та огляди (1898–1904)” / Упор. В. Шульга, В. Тельвак. С. 24–35. Перше видання: Записки НТШ. Львів, 1899. Т. XXVII. Кн. 1. С. 1–3; *Он же*. [Рец. на:] *Gustave Schlumberger. L’Épopée byzantine à la fin du Dixième siècle*, 1896, Париж, с. VI+799 // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2012. Т. 15: Серія “Рецензії та огляди (1898–1904)” / Упор. В. Шульга, В. Тельвак. С. 126–127. Перше видання: Записки НТШ. Львів, 1899. Т. XXVII. Кн. 1. С. 7–9; *Он же*. [Рец. на:] *O źródłach heraldyki ruskiej, skreślił dr. Franciszek Piekosiński (“Rozprawy akad[emi] umiejęt[osci]”). Wydział hist[oryczno]-fil[ozoficzny], XXXVIII* // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2012. Т. 15: Серія “Рецензії та огляди (1898–1904)” / Упор. В. Шульга, В. Тельвак. С. 162. Перше видання: Записки НТШ. Львів, 1901. Т. XLI. Кн. 3. С. 4–5; *Он же*. [Рец. на:] *Bibliografia historyi Polskiej, wspólnie z dr. Henrykiem Sawczyńskim i członkami kółka historycznego uczniów uniwersytetu Lwow. Zebrał i ułożył dr. Ludwik Finkel. Część. II*, Краків, 1895–1901, ст. 529–1144 // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2012. Т. 15: Серія “Рецензії та огляди (1898–1904)” / Упор. В. Шульга, В. Тельвак. С. 258–261. Перше видання: Записки НТШ. Львів, 1903. Т. LV. Кн. 5. С. 33–37; *Он же*. [Рец. на:] “Труды Владимирской ученой архивной комиссии”, книга I, Володимир-на-Клязьмі, 1899, ст. 172+48+34+26+22 рисунки // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2012. Т. 15: Серія “Рецензії та огляди (1898–1904)” / Упор. В. Шульга, В. Тельвак. С. 305. Перше видання: Записки НТШ. Львів, 1901. Т. XXXIX. Кн. 1. С. 29; *Он же*. [Рец. на:] *Радзивилловская или Кенигсбергская летопись, Т. I: фотомеханическое воспроизведение рукописи, Т. II: статьи о тексте и миниатюрах рукописи (издание общества любителей древней письменности, ч. CXVIII)*. СПб., 1902, т. I нумеров., т. II ст. 127, вел. 8°. В. И. Сизов. Миниатюры Кенигсбергской летописи, археологический этюд (Известия отд[еления] рус[ского] языка [и словесности], 1905, [кн.] I, с. 1–50+2 табл[ици]) // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2012. Т. 16: Серія “Рецензії та огляди (1905–1913)” / Упор. М. Капраль, А. Фелонюк. С. 34–36. Перше видання: Записки НТШ. Львів, 1905. Т. LVII. Кн. 5. С. 8–10; *Он же*. [Рец. на:] Я. И. Смирнов. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века (Труды XIII археол[огического] съезда, II, с. 196+512+XIV табл[ици]) // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2012. Т. 16: Серія “Рецензії та огляди (1905–1913)” / Упор. М. Капраль, А. Фелонюк. С. 116–117. Перше видання: Записки НТШ. Львів, 1910. Т. XCV. Кн. 3. С. 199–200; *Он же*. [Рец. на:] *История русской архитектуры, сочинение академика А. М. Павлинова*. Москва, 1894, ст. 5+264+1 // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2008. Т. 14: Серія “Рецензії та огляди (1888–1897)”. С. 26–27. Перше видання: Записки НТШ. Львів, 1897. Т. XX. Кн. 6. С. 12–13.

підвалини української наукової історичної критики¹. Відтак роблячи етапний підсумок діяльності товариства з вивчення історії України, вчений згадав і свої праці, серед яких “давньоруського мистецтва стосуються також мої статті про праці академіка Кондакова, про мініатюри Трірської псалтири”².

Переходячи до розгляду критичних (рецензійних) праць М.С. Грушевського на дослідження Н.П. Кондакова, потрібно дещо зупинитись на вихідних засадах критики українського вченого. У вступній лекції у Львівському університеті, виголошеній на урочистому акті 30 вересня 1894 р. між іншим М.С. Грушевський наголосив:

“Нарешті я хотів би сказати кілька слів про свою професію методологічну, спеціально для тих, хто мають охоту студіювати зо мною історію *viribus unitis*. Я перейшов в своїм часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип – *nemini credere*. Завше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватись, що посів цілком усю істину, так що всякий інший погляд, інша вихідна точка в тій справі неможлива, абсурдна. *Πάντα δοκιμάζετε!* Наука – се неперестанний скептицизм. Не той недужий, немощний, що застається при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плодотворящий скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну. Через те всякий догматизм в своїй науці я уважаю непотрібним, всяке *juratio in verba magistri* – неможливим”³.

Безпосередньо працям Н.П. Кондакова М.С. Грушевський присвятив лише дві рецензії⁴, в якій розглянув такі дослідження: “Русские древности в па-

¹ Див.: *Гирич І.* Рецензійний жанр у творчості М. Грушевського // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2008. Т. 14: Серія “Рецензії та огляди (1888–1897)”. С. V–XIX; *Маслійчук В.* Ранні рецензії Михайла Грушевського // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2008. Т. 14: Серія “Рецензії та огляди (1888–1897)”. С. XX–XL; *Тельвак В.* Михайло Грушевський як історик у світлі своїх рецензій (кінець XIX – початок XX ст.) // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2012. Т. 15: Серія “Рецензії та огляди (1898–1904)” / Упор. В. Шульга, В. Тельвак. С. V–XXIV; *Капраль М., Фелонюк А.* Рецензійна діяльність Михайла Грушевського у 1905–1913 рр. // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2012. Т. 16: Серія “Рецензії та огляди (1905–1913)” / Упор. М. Капраль, А. Фелонюк. С. V–XXII.

² *Грушевський М.С.* Львівське наукове товариство імені Шевченка і його внески у вивчення Південної Русі // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2005. Т. 7: Серія “Історичні студії та розвідки (1900–1906)”. С. 511, також пок. 2.

³ *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2002. Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. С. 74.

⁴ *Грушевський М.* Огляд праць Н. Кондакова з історії староруської штуки // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2005. Т. 7: Серія “Історичні студії та розвідки (1900–1906)”. С. 483–494. Перше видання: *Записки НТШ.* Львів, 1901. Т. XL. Кн. 2. С. 1–13; *Грушевський М.* [Рец. на:] Н. П. Кондаков. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. СПб., 1906, ст. 123+2+6 табл.[иць] // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2012. Т. 16: Серія “Рецензії та огляди (1905–1913)” / Упор. М. Капраль, А. Фелонюк. С. 63–64. Перше видання: *Записки НТШ.* Львів, 1910. Т. XLV. Кн. 3. С. 196–198.

мятников искусства” вып. 4: Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева, вып. 5: Курганные древности и клады домонгольского периода и вып. 6: Памятники Владимира, Новгорода и Пскова; “Русские клады”. – Том I; “Византийские эмали, собрание А.В. Звенигородского”; “Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века” и статья “О научных задачах истории древнерусского искусства”. Однак на “Русские древности” первісно рецензію мав написати М.Ф. Біляшівський, про це, принаймні, промовляють його листі до М.С. Грушевського. Так, 22.V.1897 з цього питання М. Біляшівський писав: “Чи не треба Вам рецензії на “Русские древности” Кон[дакова] і Толстого, т. V”¹. Очевидно адресат дав згоду, проте адресант, ймовірно, не зміг виконати обіцянки, принаймні у листі від 20 червня того самого року він писав, що “щодо Кондакова, то не знаю чи вспію. Там треба написати більше і глибше”². Таким чином М.С. Грушевському довелось самому критично опрацювати праці Н.П. Кондакова і підготувати відповідні рецензії для “Записок” Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові.

Насамперед М.С. Грушевський відмітив, що для його часу історія давньоруського мистецтва – була цілковито новою наукою. Все, що з’являлось раніше, на думку дослідника, “се були або зовсім дилетантські речі, або монографійки, присвячені одиночним явищам, предметам, а й таких було дуже небагато”³. В основу вітчизняної мистецтвознавства вчений ставить праці Буслаєва, що на сьогодні є загальноприйнятими⁴, а також Лашкарьова про архітектуру київських церков. Відмічає дослідник і “монументальне видання київських монет Толстого (1882)”, і збірку орнаментів Стасова (1884–1887)⁵. Далі М.С. Грушевський власне і переходить до огляду праць Н.П. Кондакова, відмічаючи, що поворот ученого до давньоруського мистецтва від візантійського відбувся в кінці 80-х років XIX століття і таким рубіжним дослідженням називає працю “О фресках лестниц Киево-Софийского собора”⁶, присвячену власне візантійсько-руській пам’ятці, як її часто називають у літературі.

Враховуючи, що візантійське мистецтво, дослідження якого блискуче проводив Н.П. Кондаков, мало визначальний вплив на розвиток давньоруського мистецтва, а також ґрунтовні дослідження вченого у сфері кавказького і західноєвропейського мистецтва, на думку М.С. Грушевського, зумовили те, що Н.П. Кондаков “мав все для успішних студій над староруською штукою, а його наукові здібності дали йому спромогу дійти в них до дуже важних результатів і

¹ Листування Михайла Грушевського. Т. II / Упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. К.; Нью-Йорк: УІТ, 2001. С. 53.

² Там же. С. 55.

³ *Грушевський М.* Огляд праць Н. Кондакова... С. 483.

⁴ Детальніше див.: *Кызласова И.Л.* История изучения византийского и древнерусского искусства в России (Ф.И. Буслаев, Н.П. Кондаков: методы, идеи, теории). М.: Изд-во МГУ, 1985. С. 27–73.

⁵ *Грушевський М.* Огляд праць Н. Кондакова... С. 483.

⁶ *Кондаков Н.П.* О фресках лестниц Киево-Софийского собора // Записки императорского Русского археологического общества. СПб., 1888. Т. III. Вып. 3–4. С. 287–306.

зробили його праці підвалиною науки староруської штуки”¹. У цьому питанні Грушевський акцентує увагу, що вже праця Кондакова про фрески Києво-Софійського собору поставила дослідження цієї пам’ятки на цілком наукову основу: “Стаття ся позбавила всякого значіння всю попередню літературу сих фресків”, і разом з тим, у багатьох питаннях вичерпала наукову проблему дослідження фресок².

Переходячи до розбору “Русских древностей в памятниках искусства”³, виданих Н.П. Кондаковим разом з І.І. Толстим, М.С. Грушевський відмічає їх надзвичайну популярність, до того ж, не лише серед спеціалістів, а й серед досить широкої читацької публіки. Окрім наукової цінності видання, однією з причин такої популярності вчений називає і зовнішню привабливість видання, наповненого масою ілюстративного матеріалу, а також пояснює і відносно невеликою ціною книги. Однак за всього позитиву М.С. Грушевський відмічає і цілу низку, на його погляд, слабких боків видання, що, власне, і є найціннішим для сучасного як Кондаковознавства, так і мистецтвознавства загалом.

Насамперед, на думку Грушевського, Кондаков чітко не визначив, що він має на увазі під “руською” чи “староруською штукою”. Відтак, лише з 6 випуску та статті “О научных задачах истории древнерусского искусства” можна зробити висновок, що дослідження вченого стосуються історії великоросійського чи точніше суздальсько-московського мистецтва. Таким чином, зміщується поняття етнографічне (старожитності російського мистецтва) і політичне – старожитності з території Російської імперії: “Тільки зрозумівши се основне непорозуміння, зміркуємо, чому автор, напр[иклад], так багато місця дав старинностям грузинсько-вірменським, котрих зв’язок з великоросійською штукою дуже проблематичний, а в усякім разі – дуже незначний, чому трактує рівнорядно штуку античну й т[ак] зв[ану] скитсько-сарматську чорноморського побережжя – з суздальською XII–XIII в., або чому так багато дає місця т[ак] зв[аному] готському стилю, хоч якраз підносить, що не можна вказати ніякої стичності його з штукою староруською: очевидно, сі всі партії зроблені у нього зі становища територіального – що всі сі культури розвивалися на території теперішньої Росії”⁴. Розвиваючи свою думку, Грушевський заперечує і погляд Кондакова на давній Київ,

¹ Грушевський М. Огляд праць Н. Кондакова... С. 484.

² Грушевський М. Огляд праць Н. Кондакова... С. 484. Тут М.С. Грушевський посилається на працю учнів Н.П. Кондакова: *Айналов Д.В., Редин Е.К.* Києво-Софійський собор: Исследование мозаической и фресковой живописи. СПб., 1889. С. 102.

³ Кондаков Н.П., Толстой И.И. Русские древности в памятниках искусства. СПб., 1889. Вып. I: Классические древности южной России. 117 с.; илл.; *Они же.* Русские древности в памятниках искусства. СПб., 1889. Вып. II: Древности скифо-сарматские. 176 с.; ил.; *Они же.* Русские древности в памятниках искусства. СПб., 1890. Вып. III: Древности времен переселения народов. 158 с.; ил.; *Они же.* Русские древности в памятниках искусства. СПб., 1892. Вып. IV: Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева. 176 с.; ил.; *Они же.* Русские древности в памятниках искусства. СПб., 1897. Вып. V: Курганные древности и клады домонгольского периода. 163 с.; ил.; *Они же.* Русские древности в памятниках искусства. СПб., 1899. Вып. VI: Памятники Владимира, Новгорода и Пскова. 186 с.; ил. Однак текст усіх випусків належить Н.П. Кондакову.

⁴ Грушевський М. Огляд праць Н. Кондакова... С. 485.

як передове руське місто на заході. Для М.С. Грушевського Київ є центром середньовічної України, де культура, як і у Володимиро-суздальській Русі, розвивалась внутрішніми силами народу. Вчений задається питанням, яке місце, за такого розкладу, займає давньоруський період в історії українського мистецтва¹.

З іншого боку, М.С. Грушевський акцентує увагу і на нерівномірності подачі матеріалу в “Русских древностях”. Вчений відмічає, що Н.П. Кондаков має свої улюблені партії, на яких він зупиняється більше детально і широко, і ті, які він згадує між іншим або й взагалі опускає. Таким чином, його курс, на думку Грушевського, “зближається властиво до серії епізодів з історії штуки на території Росії”². Окрім того Грушевський досить різко критикує сам виклад матеріалу Кондаковим. На думку львівського дослідника, “уклад праці класично-примітивний; автор не знає ні глав, ні якихось розділів; переходів від одної часті до другої, від одного предмета до другого (хоч би зовсім осібного, далекого) дуже часто зовсім не уживає; взагалі якихось загальних поглядів, виводів, сумувань дає мінімально, хіба десь принагідно, в дорозі”. Грушевський акцентує увагу, що Кондаков часто відхиляється на різного роду деталі, не даючи при цьому якогось синтезу. Таким чином: “Треба великого завзяття, аби уважно прочитати том “Русских древностей” і не загубившись в деталях, виробити собі загальний суд на підставі поданого автором”³.

Досить критично розбирає М.С. Грушевський і окремі томи “Русских древностей”. Щодо першого тому, де розглядаються античні старожитності, рецензент відмічає, в праці Кондакова, з одного боку, не охоплює власне всіх античних пам’яток Північного Причорномор’я, а з другого, – відмічає змішання античних і варварських пам’яток, яким присвячений другий том⁴. Підбиваючи підсумки аналізу перший трьох книг (третій том присвячений періоду переселення народів), Грушевський вказує на розпливчастість структури всіх трьох томів. На його думку, “автору треба було – або триматися на становищі історика штуки й слідити генезу, розпросторення й впливи певного стилю, манери, течії, або виходити зі становища історика культури – триматися певних культурно-історичних явищ, скажім, керченських некрополів, середньодніпровських могил чи осетинських нахідок, і слідити їх елементи, впливи, зв’язки з іншими культурами; а так його книжки, хоч як цінні матеріалом і спостереженнями, своїм хаотизмом значно обнижають свою наукову вартість”⁵.

З 4 книгою Кондакова Грушевський входить у сферу власних пріоритетних наукових інтересів – середньовічну Україну, до того ж, “не тільки територіальну, а й етнографічну”⁶. При всьому позитиві цього тому для Грушевського, рецензент відмічає таке слабе місце, на його думку, як обмеження автора книги

¹ Там же. С. 486.

² Там же.

³ Там же. С. 487.

⁴ Там же.

⁵ Там же. С. 488.

⁶ Там же.

у своєму викладі київським матеріалом, в якому основна увага зосереджена на Києво-Софійському соборі, що само по собі є цінним дослідженням, доповненням до якого є дослідження учнів Н.П. Кондакова – Д.В. Айналова та Є.К. Редіна¹. Однак, на жаль, як відмічає Грушевський, “ні сей епізод про Св. Софію, ані тих кілька побіжних заміток, доданих до нього, зовсім не вичерпують “пам’яток християнської штуки” Києва, чи властиво: його пам’яток монументальних, й історія візантійського будівництва на Україні-Русі зістається прогалиною в сім курсі д. Кондакова”. Таким чином, на думку Грушевського, і по виходу книги Кондакова головними працями у сфері київського мистецтва і далі залишаються дослідження Лашкар’єва, присвячені церковній архітектурі².

І лише переходячи до 6 книги, присвяченої пам’яткам Новгороду і Пскову, М.С. Грушевський відмічає її цілісний характер. В аналізі цієї праці, дослідник особливо відмічає розділ, присвячений церковному зодчеству Володимиро-Суздальської землі, який автор, на думку рецензента, явно проробив *con amore* – з любов’ю. Грушевський підсумовує, що в Суздальській архітектурі Кондаков вбачає місцеву роботу, яка лише копіювала романські зразки, додаючи до них місцеві елементи. Натомість Грушевський, вбачає аналогію Володимиро-Суздальської архітектури в Галицьких типах пам’яток XII–XIII ст.³, що в цілому відповідає сучасним поглядам на цю архітектуру. Проте відмічає і цікавий та новаторський підхід Кондакова у проведенні аналогій між архітектурою і взагалі мистецтвом Володимиро-Суздальської Русі і Кавказу. Щодо зв’язку архітектури Галицької і Володимиро-Суздальської, то в “Історії України-Руси”, Грушевський чітко наголошує, що ця подібність “знаходить зовсім природжене об’яснення в тісних династичних і політичних зв’язках, які лучать від середини XII в. (від шлюбу Ярослава Осмомисла) і до часів Романа суздальських князів з галицьким двором: суздальські церкви, дуже правдоподібно, були твором тоїж архітектурної школи, що і галицькі – галицьких майстрів”⁴.

Особливо цінними для науки називає М.С. Грушевський монографії Н.П. Кондакова про візантійські емалі і давньоруські скарби⁵, в яких дослідницьке питання розроблено “незвичайно основно”⁶. Високо оцінив цю працю Кондакова і його безпосередній учень Є.К. Редін у власній рецензії⁷. М.С. Грушевський у своїй рецензії основну увагу зосередив на останньому розділі книги про візантійські емалі, в якому подані руські і грузинські пам’ятки з колекції Звенигородського. Насамперед Грушевського цікавлять ковтки, виклад яких і висновки Кондакова видаються українському вченому цілком прав-

¹ *Айналов Д.В., Редин Е.К.* Указ. сочинение.

² *Грушевський М.* Огляд праць Н. Кондакова... С. 488.

³ Там же. С. 490.

⁴ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси... Т. III. С. 430.

⁵ *Грушевський М.* Огляд праць Н. Кондакова... С. 490.

⁶ Там же. С. 493.

⁷ *Редин Е.К.* [Рец. на:] *Византийские эмали. Собрание А.В. Звенигородского. История и памятники византийской эмали.* Соч. Н. Кондакова. СПб., 1892. VIII+394 стр., с 28 таблицами. 4° // *Византийский временник.* 1895. Т. 2. Вып. 1–2. С. 222–233.

доподібними. Однак Грушевський відмічає, що київські колти являють собою уже другий, на відміну від описаних Кондаковим, тип – срібний конічний, що “кидає світло на розмірно довгу еволюцію золотарської штуки на нашій ґрунті”¹. Це дослідження Н.П. Кондакова широко використано і в “Історії України-Руси” М.С. Грушевського, де вчений з праці колеги згадує “золоті гривни з низаних металічних обручок або галок, філігранових, ажурних або повних: коротші, що служили нашійниками, і довші, що пригадують літописні “золоті цепі” бояр”².

Але вказавши на цінність ретельного викладу матеріалу і опрацювання та представлення великої кількості пам’яток, Грушевський відмітив і негативні, на його думку, моменти книг. Так, на його думку, Н.П. Кондаков дуже стриманий у багатьох своїх висновках³, що, проте, на мою думку, радше можна віднести до позитивних моментів праць Кондакова, ніж негативних. Відмічає Грушевський і методологічне упущення Кондакова, коли наперед не вказані критерії виділення хронології емалей, що утруднює читачу сприйняття книги, особливо у питанні доказової сили віднесення тих чи тих пам’яток до певної епохи⁴.

Так само високо рецензентами було оцінено дослідження Н.П. Кондакова “Русские клады”⁵, одну з яких підготував його учень – Д.В. Айналов⁶. Стосовно цієї праці, М.С. Грушевський одразу помічає, що вже у “вступі автор зачіпається з археологами, що вони легковажать собі скарби, скуплюючи всю увагу на могильних розкопах, але чому сам д. Кондаков також односторонньо схотів обмежитися на скарбах – се лишається його секретом, тим більше, що в своїх дослідках у тексті він не раз мусить ввійти в сферу могильних находок”⁷. Однак Грушевським повністю пристає до думки Кондакова про вплив на давньоруське ювелірне мистецтво східного, корсунського і константинопольського, але, тут же відмічає, що в праці не розмежовані пам’ятки привозні і місцеві⁸. Не поділяє Грушевський і думку Кондакова, що царгородський вплив на давньоруське мистецтво з’явився лише з середини XI ст., а до того часу домінував Херсонський. На думку Грушевського, безпосередні відносини з Царгородом почались задовго до XI ст., до того ж, не відомо, у крайньому разі на його час, і власне корсунського окремого стилю в мистецтві. Таким чином, “поки що для нас Корсунь –

¹ Грушевський М. Огляд праць Н. Кондакова... С. 491.

² Грушевський М.С. Історія України-Руси... Т. III. С. 399.

³ Грушевський М. Огляд праць Н. Кондакова... С. 491.

⁴ Там же. С. 491.

⁵ Кондаков Н.П. Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода. СПб., 1896. Т. I. 213 с.; ил.

⁶ Айналов Д.В. [Рец. на:] Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода Н. Кондакова. Том первый. С 20 таблицами рисунков и 122 полнотипажами. СПб., 1896 // Журнал Министерства народного просвещения. 1897. Ч. 312, крит. и библиогр. С. 159–172.

⁷ Грушевський М. Огляд праць Н. Кондакова... С. 492.

⁸ Там же. С. 492–493.

тільки посередник між Руссю й штукою візантійською, сирійською, передньоазійською, і тому про якусь корсунську манеру, стиль”, говорити передчасно¹.

Відмічає Грушевський і такий прийом у викладі матеріалу, який, проте, притаманний більшості академіків, як ні чим неаргументовані твердження, як, наприклад, теза про те, що срібні ковтки мерянських могил були київського привозу²,

Окрему рецензію М.С. Грушевський присвятив праці Н.П. Кондакова “Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века” (СПб., 1906)³. Як і в інших працях рецензент загально дуже високо оцінює дослідження Н.П. Кондакова, однак відмічає і дискусійність низки запропонованих дослідником тез. Так М.С. Грушевський акцентує увагу на недостатній обґрунтованості тези про походження мініатюр з Волині, а також про походження княжих головних уборів з візантійських, де рецензент припускає і можливість копіювання якихось візантійських художніх шаблонів. На думку Грушевського, “з огляду, що костюми княжі, як ми бачимо їх на мініатюрах “Ізборника” або софійської фрески, дають тільки досить далекі аналогії з візантійським костюмом деспота або патриціанки, то виникає питання, чи дійсно була тут повна і свідомо імітація візантійського костюма, чи були тільки запозичувані елементи його, які мішалися з елементами східними..., варязько-німецькими і свійськими?”⁴. Цілком слушно М.С. Грушевський наголошує і на помилковості проведення градації між уборами і вінчанням на княжіння великокняже і просте, позаяк офіційного терміна “великий князь” на Русі не існувало.

Однак, незважаючи на деякі розходження в думках, як висловився сам М.С. Грушевський, це “зовсім другорядні хиби в порівнянні з тим, що д. К[ондаков] дав і зробив”. Відтак, підбиваючи підсумки огляду праць російського колеги в сфері “староруської штуки” М.С. Грушевський підсумував, що Н.П. Кондаков “підніс значіння східних впливів в ній, при тім вказавши ріжні

¹ Там же. С. 493.

² Там же. С. 489.

³ *Грушевський М.* [Рец. на:] Н. П. Кондаков. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. СПб., 1906, ст. 123+2+6 табл[иць] // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2012. Т. 16: Серія “Рецензії та огляди (1905–1913)” / Упор. М. Капраль, А. Фелонюк. С. 63–64. З цієї теми М. Грушевський прорецензував ще три дослідження: *Грушевський М.* Київські мініатюри при Трирській псалтирі. [Рец. на:] *Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier – Codex Gertrudianus in Cividale – historisch-kritische Untersuchung* von H.V. Sauerland, kunstgeschichtliche Untersuchung von A. Haseloff (Festschrift der Gesellschaft für nützliche Forschungen zu Trier zur Feier ihres hundertjährigen Bestehens herausgegeben am 10 April 1901). Трир, 1901, т. I–II, ст. 4+215+62 таблиці, 4°; Гр[аф] Алексей Бобринский – Киевские миниатюры XI века и портрет князя Ярополка Изяславича в псалтыре Егберта архиепископа трирского (Записки имп[ераторского] археологического общества, новая серия, [1901], т. XII, I–II, с. 351–371; Wl. Abraham. – Sauerland H.V. und A. Haseloff. Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier (Kwartalnik Historycuszy, 1902, I, с. 90–101 // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2005. Т. 7: Серія “Історичні студії та розвідки (1900–1906)”. С. 495–504.

⁴ *Грушевський М.* [Рец. на:] Н.П. Кондаков. Изображения русской княжеской семьи... С. 64.

джерела сього впливу – Середню Азію, Персію, Сирію; він виказав домашність різних виробів і взагалі розвій техніки на руськім ґрунті в таких розмірах, як ніхто перед тим; спеціально він вислідив незвичайно основно емалерську техніку на руськім ґрунті; з ще спеціальніших його дослідів важні й дуже щасливі його розсліди про софійські фрески сходів і про ковтки-мошонки.

В сумі проф. Кондаков зробив дотепер для історії староруської штуки більш ніж хто інший. Се підсуває кожному інтересованому бажання, аби він ще якнайдовше не кидав сього поля”¹.

Таким чином, попри критичність поглядів М.С. Грушевського на праці Н.П. Кондакова, окрім спірних, дискусійних питань, що само по собі вже є цінним для дальшого розвитку історії давньоруського мистецтва, учений акцентував увагу на постаті Кондакова як дослідника мистецтва Русі, а не Візантії, з історією мистецтва якої насамперед і пов’язується його ім’я. Тим самим і на сьогодні критичні праці Грушевського акцентують увагу на місці творчого спадку Кондакова в історії як російського, так і українського мистецтва. Саме критичні праці Грушевського на творчий доробок Кондакова з вітчизняної історії ввели праці видатного російського вченого в українську національну історіографію. З перевиданням творів Грушевського, ці його праці стали більш доступними для дослідників, ніж видання “Наукового товариства імені Шевченка”, де вони первісно були опубліковані. Однак залишається відкритим питання, чи був зворотній вплив праць М.С. Грушевського на праці Н.П. Кондакова.

ТРУДЫ Н.П. КОНДАКОВА В ОЦЕНКЕ М.С. ГРУШЕВСКОГО

Д.С. Гордиенко (Київ)

В статье анализируется оценка трудов Кондакова украинским ученым Грушевским. Рассматривается использование Грушевским трудов Кондакова в собственных как исследовательских, так и критических работах. Основное внимание сосредоточено на рецензиях Грушевского на труды Кондакова: Русские клады, Византийские эмали и миниатюрах кодекса Гертруды, из которых главное внимание украинский ученый сосредоточил на древнерусском материале. В статье акцентируется внимание, что именно труды Грушевского ввели работы Кондакова в украинскую национальную историографию, прежде всего в диаспоре.

Ключевые слова: Кондаков, Грушевский, искусствоведение, византистика, древняя Русь.

THE WORKS BY N.P. KONDAKOV IN M.S. HRUSHEVSKY'S EVALUATING

D. Gordiyenko (Kyiv)

Evaluation by Ukrainian scientist Grushevsky the Kondakov's works is analyzed on the article. The article considers the use by Grushevsky Kondakov's works in his own research as well as critical works. The main attention is focused on the reviews by Hrushevsky on the Kondakov's works: "Russian treasures", Byzantine enamels and miniatures of the Gertrude Code, among which the Ukrainian scholar is first of all concentrated on the Ancient Rus' material. The article accents exactly that the works by Hrushevsky entered the Kondakov's works in Ukrainian national historiography, especially in the Diaspora.

Keywords: N.P. Kondakov, M.S. Grushevsky, art studies, studies of Byzantium, Ancient Rus'.

¹ Грушевський М. Огляд праць Н. Кондакова... С. 494.